

Ғ.Қ. Әнес

Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі,
“Арыс” қоры (баспасы), Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: anes_gk@mail.ru

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ТҰЛҒАЛАР: ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫ – ТҮРКІТАНУШЫ

Мақалада Алаш арысы, дәрігер проф. Халел Досмұхамедұлының (1883 – 1939) ғылыми-зерттеушілікпен айналысқан «Ташкент кезеңі» жан-жақты сөз болады. Оның қазақ ғылымын ұйымдастырудағы жанқиярлық еңбегі, баспагер-редакторлығы, ең бастысы, түркітанушы ретінде тіл біліміне қатысты сүбелі зерттеулері талданады. Қазақ ғылымында аз жылда өшпес із қалдырған проф. Х.Досмұхамедұлы – феномен құбылыс, сондықтан оның мұрасын игеру – замана талабы.

Қазақстанда 1929 жылдан 1989 жылдың басына дейін 60 жыл бойы ресми советтік-коммунистік жүйе тек жалғыз Халел Досмұхамедұлы емес, барша «алашшыл» аталған жүздеген қазақ оқығандарының аты-жөнін атап пады: олардың бірде-бір еңбегі (мақалалары, кітаптары) баспа бетін көрмеді; цензура сүзгісінен тіптен оларды қаралаған материалдар да өтпеді; халық жадында олар туралы қандай да бір түсініктің болмауы қатаң қадағаланды; шын мәнінде олардың аты-жөні, қоғамдық қызметі және жеке шығармашылықтары ел тарихындағы «ақ таңдаққа» айналды.

XX ғасыр басындағы алашшыл қазақ оқығандарының тағдыры қызығушылық туғызған мақала авторына ең алдымен архивтердің («спецхран» атанған) құпия қорларында ғана сақталған жазба материалдармен танысу үшін араб хәріпті жазу үлгісін (қадимше және жәдитше) өз бетінше меңгеруге тура келді. Өміріміздің соңғы отыз жылы осы ауыр шығармашылық жолға жұмсалды деп айтуға болады: ағартушыларымыз Ахмет Байтұрсынұлы мен Халел Досмұхамедұлының мүмкіндігінше барша ғылыми және публицистикалық мұрасын іздеп тауып, оны қазіргі кирил жазуына түсіріп, том-том кітап етіп шығаруға тура келді. Шындығында, бұл жариялыққа бет бұрған жаңа Қазақстанның қоғамдық сұранысын өтеу, ыждағаттылықты талап ететін жан-жақты текстологиялық ауқымды жұмыс-тұғын.

XX ғасыр басындағы баспа бетін көрген араб хәріпті кітаптар мен мақалалардың толық базасы жасалып, А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлының көптомдық еңбектері біздің құрастыруымызбен мол таралыммен жарық көріп, туған халқымен қауышқаннан кейін енді олардың өмірі мен тағдыры, қоғамдық-саяси көзқарасы мен күрес жолы, ең бастысы шығармашылығы туралы салихалы зерттеулер жазуға жол ашылды. Сіздердің назарларыңызға ұсынып отырған мақала осындай мақсаттағы алғашқы зерттеудің бірі.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, түркітану, тіл тарихы, үндестік, сингармонизм.

G.K. Anes

Museum of Victims of Political Repressions,
Foundation (publishing house) “Arys”, Kazakhstan, Almaty
e-mail: anes_gk@mail.ru

Linguistic persons of the early 20th century: Khalel Dosmukhameduly – turcologist

The article conducts a comprehensive study of the “Tashkent period” by doctor, professor Khalel Dosmukhameduly (1883 – 1939). His selfless work in the organization of Kazakh science, as a publisher-editor, and most importantly, his significant research in the field of linguistics as a Turkologist is analyzed. H.Dosmukhameduly, who left an indelible mark on Kazakhstani science for several years, is a phenomenon, therefore the development of his heritage is a requirement of modernity.

For 60 years in Kazakhstan from 1929 to the beginning of 1989, the official Soviet-communist system did not allow to name not only Khalel Dosmukhameduly, but also hundreds of so-called “Alash” Kazakh experts: none of their works (articles, books) were published; even the materials that studied them did not pass the censorship filter; the absence of any understanding of them in the memory of the people was strictly observed; in fact, their names, social activities and personal creations have become a “blank spot” in the history of the country.

Investigating the fate of the Alash Kazakh readers at the beginning of the 20th century, and in order to familiarize themselves with the written materials stored only in the secret funds of the archives (the

so-called “special depository”), they first had to master the Arabic script (kady and zhadyt). We can say that the last thirty years of our life have passed on this difficult creative path: we had to find as much of the scientific and journalistic heritage of our scientists Akhmet Baitursynuly and Halel Dosmukhameduly as possible, translate their works into modern Cyrillic and publish them in volumes. In fact, this is a complex text work that requires diligence to meet the social needs of the new Kazakhstan.

After collecting a complete database of books and articles by A. Baitursynuly and H. Dosmukhameduly, written and published in Arabic script at the beginning of the 20th century, multi-volume works about their lives and destinies, socio-political views and ways of struggle were published in large numbers and distributed among the people. Our goal was to write and present the results of a study of his work. The article presented is one of the first studies with this purpose.

Key words: linguistic personality, Turkology, history of language, harmony, vowel harmony.

Г.К. Анес

Музей жертв политических репрессий,
фонд (издательство) «Арыс», Казахстан, г. Алматы
e-mail: anes_gk@mail.ru

**Языковые личности начала XX века:
Халел Досмұхамедұлы – түрколог**

В статье проводится комплексное исследование «Ташкентского периода» врача, профессора Халела Досмұхамедұлы (1883 – 1939). Анализируется его самоотверженный труд в организации казахской науки, как издателя-редактора, а главное, его значительные исследования в области языкознания как тюрколога. Х.Досмұхамедұлы за несколько лет оставивший неизгладимый след в казахстанской науке – феномен, поэтому развитие его наследия – требование современности.

За 60 лет в Казахстане с 1929 по 1989 годы официальная советско-коммунистическая система не позволяла называть имя не только Халела Досмұхамедұлы, но и сотни так называемых «алашских» казахских интеллигентов: ни одно их произведение (статьи, книги) не были опубликованы; даже материалы, изучавшие их, не прошли фильтр цензуры; строго соблюдалось отсутствие какого-либо понимания их в памяти народа; по сути, их имена, общественная деятельность и личные творения стали «белым пятном» в истории страны.

Исследуя судьбу алашских казахских деятелей в начале XX века, и в целях ознакомления с письменными материалами, хранящимися только в секретных фондах архивов (так называемый «спецхран»), сначала пришлось освоить арабскую письменность (кадым и жадит). Можно сказать, что на этом непростом творческом пути прошли последние тридцать лет нашей жизни: предстояло найти как можно больше научного и публицистического наследия наших выдающихся ученых Ахмета Байтурсынулы и Халеля Досмұхамедұлы, перевести их труды на современную кириллицу и издать томами. По сути, это комплексная текстологическая работа, требующая усердия для удовлетворения общественных потребностей нового Казахстана.

После сбора полной базы книг и статей А.Байтурсынулы и Х.Досмұхамедұлы, написанных и изданных на арабской вязи в начале XX века, многотомные труды про их жизни и судьбы, общественно-политические взгляды и пути борьбы были изданы большим тиражом и распространены среди народа. Нашей целью было написать и ознакомить результатами исследование его творчества. Представленная вам статья является одним из первых исследований с этой целью.

Ключевые слова: языковая личность, тюркология, история языка, гармония, сингармонизм.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақ Даласында «қазақ оқығандары» атты жаңа әлеуметтік топ пайда болды, оларды жалпы бір ұғым-түсінікпен «ағартушылар» деп атамақ орынды. Олар бұйығып жатқан қазақ қоғамын «Маса» болып шағып, «Оян, қазақ» деп оятты, газет-журналдар шығарды, ел арасында үгіт-насихатқа суарылған елшілік ұранды әдебиеттер таратты. Бұл патшалық езгіден құтылуға үндеген ұлт-азаттық қозғалыстың

бастамасы еді, кейіннен қоғамдық-саяси күрес ұлғая келе 1917 жылы «Алаш» саяси партиясының құрылуына алып келді. Осы күреске толы кезең туралы кейіннен Мұхтар Әуезов: «Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ, тәуір күндерінің бірі деп саналады», – деп тебірене жазды (Әуезов, 1923). Қазақ Даласының әр қиырындағы ұлттың болашағына алаңдаған, орта және жоғары білімді азаматтар бір кісідей, бір мақсат жолында бас біріктірді. Олар: кәсіби

саясаткерлер Әлихан Бөкейхан мен Жаһанша Досмұхамедұлы, ақын-жазушылар Шәкәрім, Міржақып, Ғ.Қараш, С.Торайғырұлы, Ресейдің түрлі оқу орындарын бітіріп елге оралған педагог, дәрігер, заңгер, экономист, теміржолшы, сауда-саттық мамандары, т.б. болатын. Ұлы мақсат жолында ұйысқан ағартушылардың қай-қайсысы да өз саласында тыңға түрен салған «пионер», көшбасшы-лидер болатын. Өкініштісі сол – алғашқы оқыған Алаш зиялылары түгелдей сталиндік «Үлкен террор» кезінде қыршынынан қиылып, оққа ұшты.

Біздің бүгінгіміз бен болашағымыз үшін жанын пайда еткен барша Алаш Арысы ардақты тұлғалар. Десек те XX ғасырдың 20-30-жылдарында оқу-ағарту саласы мен қазақ ғылымының тарихында аты алтын әріппен жазылатын қос алып тұлғаны бөліп атағымыз келеді. Олардың бірі – ұлтымыздың ұлы ұстазы, рухани көсем, ақын, тілші-ғалым, біз биыл ЮНЕСКО аясында 150 жылдық мерейтойын атап өткелі отырған Ахмет Байтұрсынұлы (1872/73 – 1937) болса, екіншісі – оқымысты дәрігер, энциклопедист-ғалым, қазақ жаратылыстану ғылымының негізін салушы Халел Досмұхамедұлы (1983 – 1939).

Ағартушы Халел Досмұхамедұлы Ресей империясының астанасы Санкт-Петербургтағы Императорлық Әскери-медициналық академияны алтын медальмен үздік бітірді. Бар-жоғы 55-56 жыл өмір сүріп, өксікті ғұмыры коммунист жемдеттерінің қанды қолынан қиылған Х.Досмұхамедұлының ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметі 1921-1928 жылдар аралығындағы негізінен Ташкенттегі, азғана уақыт Алматы қалаларындағы тұрған кезеңіне тұстас келді. Заманынан озып туған өресі биік ғалым-педагогтің әлі толық жиналып бітпеген зерттеулерінің арасында тіл біліміне қатысты еңбектері ерекше орын алады. Оның осы саладағы мол мұрасын сөз еткен мақала 2021-2023 жж. орындалатын «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» (АРО9260734) атты ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында XX ғ. басындағы көркем әдебиет туындылары мен оқулықтар, публицистикалық мұралар қарастырылды. Мақала Халел Досмұхамедұлының лингвистика саласындағы еңбектеріне негізделгендіктен,

оның сол кезде қаламынан туған «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингормонизм заңы» кітапшасы, «Диуани луғат ат-түрк» зерттеуі, жаратылыстану ғылымдарынан «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», «Шәкірттер саулығын сақтау», «Жануарлар» оқулықтарындағы терминологиялық ізденістері талданды.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында Халел Досмұхамедұлының әр түрлі жылдары шыққан төл еңбектеріне баса назар аударылып, терең зерттелді. Біздің тарапымыздан халелтанушы ретінде ондаған жылдарға созылған ғалымның еңбектерін жинақтау, әсіресе архивтердің («спецхран» атанған) құпия қорларында ғана сақталған жазба материалдарын тауып, жариялау жұмыстары жүргізілді. Барлық жиналған материалдарды топтау, талдау, сараптама жүргізу әдістері қолданылып, текстологиялық тұрғыдан араб графикасында жазылған мәтіндері қазіргі кирилл жазуына түсірілді.

Нәтиже және талқылау

Қазақ жерін түрлі алапат сынақтар алаңына айналдырған (отырықшылыққа көшіру, Ашаршылық, атом полигоны, космодром, тың игеру науқаны, т.с.с.) советтік-коммунистік жүйе халықтың рухани-мәдени өміріне де орны толмас зардабын тигізді. 1917 жылға дейін халықтың сауаттылығы бар-жоғы екі-ақ пайыз болды деген қауесет таратылды, халық шығармашылығы мен басты-басты өнер иелерінің туындыларына (мәселен, «зар заман» ақындары, «халық жауларының» еңбектері, азаттық, бостандық аңсаған сарындар, т.б.) қатаң тыйым салынды. Мыңдаған жылдық халықтың өмір сүру тарихи тәжірибесі күресінге лақтырылып, «бәрі бізден басталады» деген авантюристік жалған түсінік қалыптастырылды.

А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлының тыңнан ашылған телегей-теңіз шығармашылығын зерттеу барысында, әсіресе профессор Х.Досмұхамедұлының «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі» («Анатомия») және үш томдық «Жануарлар» («Зоология») оқулықтарын қайта жариялау арқылы біз өткен ғасыр басындағы қазақ жұртының дүниетанымы мен білім аясының кеңдігіне, әлемдік деңгейдегі прогресті зиялы қауымының қол жеткізген жетістіктеріне, сол кездегі Қазақстанның жеке-дара тәуелсіз ел бо-

лып өмір сүру мүмкіндігінің мол болғандығына көз жеткіземіз. Бұл мәселелердің бүгінгі таңда да өзектігін ешкім жоққа шығара алмайды.

Осы тұста Алаштың көсемдерінің бірі, Алашқа айрықша еңбегін сіңірген теміржолшы-инженер Мұхамеджан Тынышбайұлының атын да атап кеткен орынды. Өйткені оның тағдыры біз сөз еткелі отырған Халел Досмұхамедұлымен егіздің сыңарындай ұқсас. Ол да астана Петерборда, Императорлық Жол қатынастары институтында оқыды. Өз мамандығына сай білікті де даңқты (Түркісібіт салған) теміржолшы ғана болып қойған жоқ, қазақ тарихы мен шежіресі туралы классикалық зерттеулерін жазған оқымысты. Осы орайда біз сол кездегі астаналық жоғары білім берудің шыңдалған әмбебаптық дәстүрін атап өткіміз келеді. Дәрісші атақты ғалым-ұстаздар талапты жастарды жеке-дара баулып, қанаттандырып отырған. Оларды жастайынан ғылымға бейімдеп, тек өздері таңдаған мамандықты ғана игеріп қоймай, заманауи ғылымның биік шыңына шыққан ғұламалардың дәрісін тыңдап, алдын көруіне мүмкіндік жасаған. Міне, осылайша Нобель сыйлығының иегері, әлемге мәшһүр академик И.П.Павловтың шәкірті Халел зерделі студент Мұхамеджанмен бірге В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Бодуэн де Куртенье сынды әлемге аты жайылған ғалымдармен таныс-біліс болып, ақыл-кеңесін тыңдап, олардың қырағы көздеріне шалынған. Ресей империясы астанасында оқыған жылдары ресейлік және әлемдік ғылымдағы жаңашыл техникалық табыстармен танысты, адамзат пен қоғам дамуының тың теориялары мен тұжырымдарын меңгерді. Жиі-жиі болып тұратын ашық лекцияларға қатысты, диспут-айтыстарда әлі оқулыққа енбеген ілім-қағидаттарды талдады, олардың авторларымен пікір таластырды.

Реті келгенде энциклопедист Халелдің тіл үйренуге икемді, туа бітті полиглот екенін де айта кеткен орынды. Ол Академияға түсерде латын тілінен емтихан болатынын білмеген еді. Академия басшылығынан бір ай мезет сұраған Оралдан келген қазақтың қара домалақ баласы репетитор жалдап, тез арада өлі латын тілін меңгеріп, сынақтан сүрінбей өтті. Петерборда оқыған жылдары жеті жұрттың тілін меңгеруге күш сала отырып, ол туған тілін сүйді, ана тілін қадірледі. Ол әр ұлттың төл тілі оның жаны деп бағалады, тілін жоғалтқан елдің елдігі де жоғалатынын жан дүниесімен сезінді. Өкінішке қарай, қазақ сияқты мәдениетке ұмтылған көшпелі халықтың әдеби тілі қалыптасқан кез-

де ең алдымен ана тілі өзгеріске түсетінін болжап, дабыл қақты («Аламан» жинағы, 1991: 49). Оның: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Ана тілін білмей тұрып, жат тілді еліктей беру зор қате. Бұл – оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпау керек», – деген (Досмұхамедұлы, 1924: 3) бұдан бір ғасыр бұрын айтқан ескертпесі бүгінгі таңда да өзекті мәселе.

Орал қаласының реалды училищесінде оқып жүрген кезінде ол орыс тілін жетік меңгеріп шықты. Үнемі ізденіс үстінде болған зерек шәкірт анатомия мен биология ғылымдарының негізгі тілі болған неміс тілін де игеріп алды. Бірнеше тілді жетік меңгерген филология ғылымдарының кандидаты Қарашаш Халелқызы әкесінің үй ішінде, дастарқан басында балаларына неміс тілін үйретіп, сөйлеуге дағдыландыратындығын жиі еске алатын. Ол проф. Ю.Вагнердің танымдық кітаптарын түпнұсқадан қазақ тіліне аударды. Ал үш томдық «Жануарлар» кітабын жазу барысында көбінесе орыс профессоры Алуев пен немістің атақты ғалымы Бремнің кітаптарына арқа сүйенгенін өзі де жазып қалдырды (Досмұхамедұлы, 1928: 265).

Жаралылыстану ғылымы терминологиясының негізі болған латын тілі туралы айтқан ғалымның пікірлері қазіргі заманда да өзекті десе болады. Оның пікірінше, заманында Еуропа ғылымы алда болған және Еуропаның ғылымда қолданылатын тілі латын тілі болған. Сол кездің өзінде Халекең латын тілін барлық елге ортақ ғылым тілі деп есептеген. Осы орайда ол ғылыми атаулар, яғни терминдерді латынша айтса, француз да, неміс те, жапон да, ағылшын да түсінгендігін атап көрсетті. Осы кезекте ғалым ғылымға ұмтылып, білім іздеп, өркениетті елдердің қатарына ену үшін латын сөздерінен қашуға болмайтындығын баса айтып, өзекті мәселелердің бірін көтерген (Досмұхамедұлы, 1928: 264). Оның қазақ жазуын латын қаріпті үлгіге көшіру хақындағы өзіндік жобасы да бар.

Сондай-ақ білімпаздың көне түркі мен ортаазиялық шағатай тілі, араб және парсы тілдері жүйесімен таныстығына, одан бір адамдай хабардар болғандығына оның бізге жетіп отырған мол мұрасы куә.

1920жылдыңсоңынаатаманХ.Досмұхамедұлы Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Ташкент қаласына келеді. Онда большевиктік Ресейдің құғын-сүргінінен бассау-

ғалаған сол заманның біраз «алашшыл» қазақ оқығандары жиылған болатын. 1920 жылдың 21 тамызында Түркеспубликасының Халық ағарту комиссариаты жанынан И.Тоқтыбаевтың төрағалығымен Білім комиссиясы құрылады. Комиссияның мақсаты туыстас түркі халықтарының оқу-ағарту, мәдени және ғылыми мұқтаждарын өтеу болатын. Халел Досмұхамедұлы осы комиссияның мүшесі, ал 1921-1923 жылдар аралығында төрағасы болады. Білім комиссиясының органы есепті «Сана» журналын шығарып, өзі редактор болды. Барша Алаш зиялыларының басын қосып «Талап» атты әдеби-мәдени бірлестік ұйымдастырады. Ал 1923 жылдың қыркүйек айында Түркеспубликасы Халық ағарту комиссариаты жанында құрылған Мемлекеттік Ғылыми кеңестің төрағалығына тағайындалды. 1923 жылы сәуірде Жетісу облысын кешенді зерттеуге бағытталған ғылыми экспедицияға қатысады. Экспедиция ТуркЦИК пен ТуркСовнаркомның арнайы тапсырмасы бойынша ұйымдастырылады. Келесі жылдың қаңтар айында Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық Өлкетану бюросының мүше-корреспонденті болып сайланды, Бюро ұйымдастырған сессияларға үнемі шақырылады. Орынборда Қазақ білімпаздарының (яғни ғалымдарының) сиезі 1924 жылы маусым айында ұйымдастырылады, Х.Досмұхамедұлы Түркістандағы ғылым саласын ұйымдастырушы ретінде жиынға арнайы шақырылады. 1924-25 жылдары Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары қызметін атқарады. Осы жылдары қазақ мектептері үшін алғашқы оқулықтарды жазу және басып тарату ісін жолға қояды және Түркістан Республикасындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының ұйымдастырылуына басшылық жасайды.

Ғалым алдымен жаппай ашыла бастаған мектептерді оқулықтармен қамтамасыз ету ісін қолға алады. Ағартушы А.Байтұрсынұлының қазақ тіл білімі мен әдебиеттануына қатысты жазған кітаптарын Ташкентте қайталап бастырады. М.Дулатовтың есеп құралы мен әдебиет хрестоматиясын, И.Тоқтыбаевтың жалпы географиясын, Дисаленовтің физика мен арифметиканың II бөлімін, Табынбаевтың педагогика мен психологиясын, С.Қожановтың есеп құралының I бөлімін, Ғалымжановтың математика бойынша есептер жинағын, Жәленовтің математиканың II бөлімін, Оспановтың қазақ тілінің сөздігін, М.Жұмабаевтың қазақ әдебиетінің теориясын тездетіп жазуларына ықпал етіп, өзі редактор

ретінде бел шеше баспа бетін көруіне атсалысады.

Жоғары дәрежелі ғылыми еңбектің дүниеге келуі ең алдымен сапалы оқулықтың жазылуына тікелей байланысты деп білген ғұлама жоғары түрде әр саланы, қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарын дамытуға күш салды. Елдегі экономикалық ахуалдың ауырлығына қарамастан этнограф Ә.Диваевтың ел арасынан 35 жыл жинаған ауыз әдебиеті үлгілерін қаржы тауып мемлекет қармағына алады, Сырдария мен Жетісу облыстарына кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастырады. Қазақ тілінің алғашқы (түсіндірме) сөздігін түзу ісіне бастамашы болады («Для всяких научных работ необходим прежде всего словарь слов, употреб. в живом киргиз. языке, а также хорошие рус.-киргиз. и кирг.-рус. словари...») (Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві).

Сан қырлы талант иесі, ағартушы Х.Досмұхамедұлы осы жылдары «Сана» (қазақ тілінде), «Наука и просвещение» (орыс тілінде), «Білім ошағы» (өзбек тілінде) – журналдарын ұйымдастырып, өзі шығарушы редакторы болды. 1923 жылы Мағжан ақынды арнайы хат жазып («Біздің болашақ Пушкин» деп), Мәскеудегі Әдебиет институтының директоры Д.Я.Брюсовқа жолығуына жолдама береді.

Халел Досмұхамедұлының түрлі салаларда жазған еңбектерінде қазақша терминдерді қалыптастырып, өте орынды қолданғанын байқай аламыз. Сол терминдердің кейбіреуін қазіргі жетілген қазақ ғылымының кәдесіне жаратуға да болады. Жалпы терминдердің қайта қолданылуы мен көпмағыналылығы хақында Е. Leivada мен Е. Murphy былай деген: «Шынында да, біз талқылағанымыздай, полисемия тілде жиі кездесетін табиғи құбылыс, әдеттегідей, бұндай көпмағыналылық лингвистиканың негізгі терминдерінде де болады» (Leivada мен Murphy, 2021). Алайда көпшіліктің пікірінше, теориялық немесе қолданбалы, императивті немесе пәнаралық болсын кез келген зерттеу саласында анықтық пен дәйектілік қажет екендігінде күмән жоқ (Di Sciullo, 2020). Бұндай тенденция термин саласына да байланысты.

Сонымен қатар «Х.Досмұхамедұлы – түркітанушы» деген тақырып аясында бұған дейін қазақ халқын заманында орыс тілінде «киргиз», «казак-киргиз» деп бұрмалап айтты деген инерциямен Халекең жиі қолданатын «қазақ-қырғыз» атауына арнайы көңіл бөлінбей келгендігін көрсете кеткіміз келеді. Түркістан

Республикасының ұлттық құрамын ескере отырып және Қасым Тыныстанов, Ишанбай Арабаев сынды қырғыз ағартушыларының сол кезде Алаш қайраткерлерімен қоян-қолтық жұмыс істегендерін есте ұстасақ, Ташкентте 1920-шы жылдардың басында қызмет атқарған қазақ зиялыларының барша туыстас түркі халқының бірлігін ту көтеріп, қамын жегені (мәселен, Мағжанның жырлаған «Тұтас Түркістан» тақырыбын еске алыңыз) болашақта үңгі зерттейтін мәселелердің бірі деп білеміз. Х.Досмұхамедов, С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Н.Төрехұлов сынды қайраткерлеріміздің барша түркі жұртын бірдей көріп, бір шаңырақ астына жинастыру саласындағы күрескерлік еңбектері, орталықтың сол жылдары тездетіп ұлттық шекаралық межелеу саясатын жүзеге асыруы, әліпби ауыстыру науқанының қолға алынуы, бір сөзбен айтқанда, қайтадан патша заманынан келе жатқан «Бөлшекте де, билей бер» саясатының алға шығуы – күрмеулі, күрделі тақырып. Біз осы орайда түркі тілдестер туыстығына тікелей қатысты, бүгінгі күні де өзекті бір шағын құжаттың мәтінін толық келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз (Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві):

В Государственный Ученый Совет

Рассмотрев европейский (латинский) алфавит, введенный в Азербайджане, Кир. Научная Комиссия нашла: 1) введение латинского алфавита и замену им арабского алфавита в принципе считать желательным, но немедленное введение, в особенности административном порядке, вредным для дела культуры и целесообразным по политическим соображениям; 2) алфавит, принятой в Азербайджане не совсем соответствует киргизскому языку, а потому требует переработки для применения к киргизскому (казакскому) языку. Киргизская (казакская) Научная Комиссия считает необходимым выработать алфавит применительно к звукам киргизского (казакского) языка. Когда исковой будет готов, о нем будет дана статья в журнале «Наука и Просвещение».

Киргизский (казахский) алфавит в настоящее время нужно считать установленным и более или менее соответствующим киргизским (казакским) звукам языка. Дальнейший этап усовершенствования киргизского (казакского) алфавита по мнению Комиссии должен состоят следующим: 1) дальнейшее усовершенствование изменения арабских букв; 2) в замене 3-4 значков арабских одним начальном значком. Пробы эти в настоящее время делаются в Казани. Нам нужно это начинание поддержать.

Председатель Киргизский (Казакской) Научной Комиссии Х.Досмұхамедов.

7 февраля 1923 г.

Өзі дәріс оқыған шәкірттеріне аса мұқтаж болғандықтан әмбебап ғалым қолына қалам алып, «Табиғаттану» оқулығын жазып шығады (Досмұхамедұлы, 1922). Бұл еңбекті өзінің негізгі төл мамандығынан алыстау тақырып деп санасақ, «Адамның тән тірлігі» (Досмұхамедұлы, 1927), «Денсаулық сақтау мен гигиена» (Досмұхамедұлы, 1923) және үш бөлімнен тұратын «Жануарлар» оқулығы (Досмұхамедұлы, 1928, 1922, 1926) сынды сүбелі еңбектері медицина-биология ілімі аясынан туындайтын шығармалар. Біздіңше, бұл дәрістік еңбектерді ол кезде Орталық Азияда жаңадан мемлекет құрып жатқан туыстас қырғыз, өзбек, түрікмен тілдес ұстаздар қауымының баршасы оқулық ретінде үлгі санап, тұтынды деуге толық құқымыз бар. Өйткені бұл кезде Түркістандағы түркі ұлттары арасында оқулықтар жазу ісін ең алдымен қолға алған қазақ оқығандары болатын. Сол алғашқы оқулықтарды жазған авторлардың бірі ретінде Х.Досмұхамедұлы ана тілінде алғашқы оқулықтар жазудың қиындығы туралы былай дейді: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің «Тіл – құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу өте қиын болды...». Одан әрі ағартушы терминология мәселесіне арнайы көңіл бөледі: «Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта тым мұқтаж, бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе; сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда ... ғылым атауларына лайықты атақ тағу жағын қарастыру қерегірек дейміз» (Досмұхамедұлы, 1928).

Х.Досмұхамедұлының биология мен зоология, медицина мен жаратылыстану саласындағы алғашқы оқулықтарының жазылу тарихы мен тілі, осы салалар бойынша оның қазақ терминологиясына қосқан үлесі әлі күнге арнайы зерттеу объектісі болған емес. Оған бір жағынан біздің де «кінәміз» бар. Өйткені кезінде Халекеннің мұрасын жинастырып, оны араб хәрпінен қазіргі жазу үлгісіне көшірген жылдары біз аталған оқулықтардың алғашқы 10-15 бетін ғана қайталап жариялауға үлгерген болатынбыз (Досмұхамедұлы, 1998). Кезінде уақыт жетімсіздігі мен кітап көлемін белгілеген баспа талабына құлақ асқанымыздың үстіне, ол оқулықтар заманауилық тұрғыдан ескірген, ғылыми құндылығын жоғалта бастаған шығар деген ой-пікірде болғанымыз да жасырын емес. Әйтседе соңғы жылдары қазақ ғылыми терминологиясына ерекше сұраныс туған кезеңде

ғалымның биология-зоология және медицинаға қатысты еңбектерін тұтастай оқып көргісі келушілер, оның төл терминдік жүйесіне қызығушылар көбейді. Бірақ, өкінішке қарай, күні кешеге дейін оның кезінде араб хәрпімен басылған мұрасы қазіргі жазу үлгісіне толықтай көшірумен ешкім айналыспады. Сол себепті де біз барлық шұғыл шаруамызды жиып қойып, ғылымдағы вакуум-бос кеңістікті толтыру мақсатында амалсыздан Х.Досмұхамедұлының көптомдығын құрастыру ісін қолға алдық. Енді сол саланың маман-ғалымдарына XX ғасыр басындағы алғашқы ғылыми терминология тәжірибелерімен ыждағатты түрде танысуға мүмкіндік туды.

Оның үстіне ағартушы Х.Досмұхамедұлы – білгір түркітанушы, тілші-ғалым. Сондықтан да ол термин жүйесін түзген кезде белгілі бір жаратылыстану саласының маманы ғана емес, мойнына түркітанушы ретінде ерекше жауапкершілік жүктеген, тіл қамы мен қамытын қоса сүйреген лингвист те болған еді деп бағалаған орынды.

Х.Досмұхамедұлы – түркітанушы дегенде біз алдымен оның «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты кітапшасы (Досмұхамедұлы, 1926) мен «Диуани лұғат ат-түрк» мақаласын (Досмұхамедұлы, 1923) ауызға аламыз. Оның сыртында әлі қолымызға түспеген мұралары мен «Түркі тілдері туралы» сынды авторлығы толық анықталмаған мақала (Досмұхамедұлы, 1998) [«Библиографиялық көрсеткіш» бөлімін қараңыз] және әліпби ауыстыру мен термин (пән) атауларын қалыптастыру хақындағы талас-тартыстарда айтылған пікірлерін де (Досмұхамедұлы, 1998) назардан тыс қалдыруға болмайды.

Мамандығы дәрігер бола тұрып оның қазақ (түркі) тілінің құрылымы мен жүйесін, фонетикасы мен грамматикасын терең меңгергеніне көз жеткіземіз. Ол: «қазақ-қырғыз тілі – түрік тілінің бір тарауы» дей отырып, жалпы түрік тілінің жалғамалы тіл екендігін, жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейтінін, сөз аяғына жалғанған қосымшалар арқылы ғана өзгертінін тап басып айтады. «Сондықтан қазақ-қырғыз сөздері де түбірін өзгертпей, аяғына қосылған жалғаумен өзгереді», – дейді. Одан әрі лингвист маманша қазақтың түбір сөзі жуан дыбысты болса қосымша да жуан, жіңішке дыбыс болса жіңішке болып келетініне тоқталады. Олардың осылайша «ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді. Сингармонизм деген сөз, қазақша айтқанда, үндестік, ұйқастық деген

мағынада», – деп түйін түйеді (Досмұхамедұлы, 1924).

Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Сондықтан түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отырғанын дөп басып айтады. Ал қазақ тілі болса: «Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді шет жұрттармен жарытып араласпай, нағыз түріктікті сақтаған елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгерместен қалып отыр», – деп қорытынды жасайды (Досмұхамедұлы, 1924). Тілімізге ертеректе араб-парсыдан, орыс тілінен енген кірме сөздердің (яғни, «жат сөздер») үндестік заңына бағынғандығына нақты тілдік мысалдар келтіре отырып, өкінішке қарай: «Елдің тілін бұзатын – көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері. Елдің тілі бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгеруге жол басшы болады», – деген оқшау ой тастайды (Досмұхамедұлы, 1924).

Ғалым: «Сингармонизм заңы – жаңғыз қазақ тілінің емес, түрік тілінің заңы; тек түрік тілінің емес, орал-алтай тобына кіретін тілдердің заңы», – деп өзінің кезінде жер жаһанға мәлім болған «Орал-Алтай тіл бірлестігі теориясымен» де таныс болғандығын аңғартады. Одан әрі тілдер туыстығы туралы: «Орал-алтай тобы мынадай тілдерге бөлінеді: 1) фин тілі, мадиар-оңғар, фин (суами), есті, мордба, тағы талайлар; 2) самойет (қасуами); 3) түрік; 4) маңғұл (қалмақ, бурлат); 5) тоңғыз», – деп саралай келіп, «Түріктің бұрынғы тарихы қытай, араб, парсы тілдерінде жазылған. Бұлар түрік-маңғұл сөздерін орасан өзгертіп жіберген», – деп тарих тақырыбына да өз қорытындысын айта кетеді.

Кітапшаның соңында ғалым әрбір жастың ана тілінде сауат ашып, ұлттық білім алуының маңыздылығына ерекше назар аударады. Бұл тілдің мәдениетпен байланысы және ұлттық сана мен болмыстың қалыптасуындағы ерекше рөл атқаратындығын тағы бір дәлелдейді. А.В. Байдак: «Тіл тек адамға тән құбылыс ретінде мәдениеттен бөлек зерттеліне алмайды. Мұның көптеген аспектілері белгілі бір мәдени және дүниетанымдық контексте ғана түсінікті болады» (Baydak, 2015). І. Dolphen мақаласында саны аз ұлттардың ана тілін меңгермеуі тілдің өміршеңдігіне қауіп туғызатынын ата-са (Dolphen, 2014), Халел Досмұхамедұлы былай дейді: «Жасында ұлт мектебінде дұрыстап

оқыған адам ана тілінің заңын ұмытпайды... Әксент туады, бөтенше сөйлеуге, бөтен елдің адамынан айырылмастай болып сөйлеу бұларға өте қиын болады» (Досмұхамедұлы, 1923). Оның орыс мектептеріне кіргендердің есіл-дерті орыс тілін жақсы білу, орысша жақсы сөйлеу болатын еді. Орыс мектептерінің мақсаты – жас өспірімге орыс тілін жақсы білдіріп, орыс тілін ана тіліндей қылып жіберу дегендей ой-пікірі ғасырларды аттап өтіп, бүгінгі ұрпақтың да айырылмас дертіне айналып отыр. Бұдан шығар қорытынды: ана тілін меңгерген бала ұлттық мәдениетті де жете меңгереді. Мысалы, әлеуметтік рөлдер иерархиялық түрде нақты анықталған және бұл әдеттегі қазақ отбасында көрінеді, онда адамдар жасына сәйкес сараланады. Жастар өзінен үлкен және қарияларды ерекше сыйлайды, мойынсұнады, айтқанына құлақ асады (Yaylaci and Islam, 2013). Бұндай әлеуметтік мәселелерді де ана тілінде білім алу арқылы шешуге болатынын көре аламыз.

Ғалымның «Диуани лұғат ат-түрк» мақаласы да дәл бүгін ғана жазылғандай заманауи өзектілігімен, тарихи танымдылығымен, мәдени-рухани мұраға деген жанашырлығымен ерекшеленеді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың кесірінен Түркияда А.Рифат әпенді бастырған үш томдық М.Қашқари сөздігіне кезінде қол жеткізе алмай, енді ғана қолына тигеніне риза болады: «Түрік азаматтарының білімге, түрік ұлтының тілі мен әдебиетіне мынадай назар салғандықтарына қуанышымыз қойнымызға сыймай отыр» (Досмұхамедұлы, 1923). Түркияда бұған дейін жарық көрген еңбектермен салыстыра отырып, редакторлық жұмыстың сапалы атқарылғанына назар аударады. Кітап барынша түпнұсқаға сай келеді, қатесі де аз, бастырушылар көне мұраны сапалы түрде оқырман қолына тигізуге тырысқан деп оң бағасын береді.

Осы сын-рецензия есепті көрінетін, ал шындығында толымды зерттеу еңбегінде Х.Досмұхамедұлы түркі тілінің тарихын сөз ете отырып, өзін диапазоны кең тарихшы ғалым ретінде көрсетеді. Шағын шолуында біз оның Йусуф Хас Хажиб жазған «Құдатқу білікпен» де жан-жақты таныстығын аңғарамыз. Сонымен бірге ол арабша «Түрк-мағол-парсы тәржіманы» (Хоутсма һәм Мелиоранский нәшрі), Абу Хайан әл-Гарнатидің «Китаб әл-идрақы», Мысырдан

табылған «Гүлстан» тәржімесі, «Құман жежесі – Кодекс Куманикус» сияқты түркологияның әлемдік жауһарларының тек атын емес, сын-сипаттарын да ерекшелеп атап, бүгінгі жоғарғы білімді филологтардың өзін таңғалдырады.

Осы мақаласында: «Ислам дүниесінде икти-саний ғылымдарды Сырдария жағасынан барған бір түрік ғалымы (Фараби) бастап жазған болса, Махмұт Қашқаридың да таза бір диуани (светский) ғалым, дүнияуи жағрафия һәм тіл ғалымы болып, кітабын мынадай бір жолға қойды», – деп (мүмкін қазақ баспасөзінде тұңғыш рет!) әл-Фараби есімін ауызға алады (Досмұхамедұлы, 1923). Бұл 1923 жылы Ташкентте жарық көрген мақала 70 жыл бойы кеңестік заманның саяси цензурасымен тыйым салынғандықтан біз ғұлама ғалым Халел Досмұхамедұлының сол кездің өзінде «1889-ыншы жылы Орхон жағаларында Ядринцев тапқан, Томсен, Радлов һәм басқа ғалымдар тарапынан нәшр етілген» көне түркі мұраларымен таныстығына да таң қалмасқа шарамыз жоқ. Сонымен бірге ол Махмуд Қашғари еңбегі мен ол құрастырған сөздігінің тарихи-мәдени рөлін көне замандардағы Күлтегін, Білге хан-баһадурлардың ерлік еңбектерімен салыстыруы айрықша мақтанышқа бөлейді. Ол: «Ескі түрік, Орхон «бітіктастары» қандай аһамиаты болса, Махмуд Қашғари кітабының да аһамиаты сондай», – деп бағалайды. Осылайша қай заманда да төл мұра мен мұратанудың мәңгілік мәселе екендігіне көз жеткіземіз.

Қорытынды

Біз профессор Халел Досмұхамедұлының тілші, тіл тарихшысы ғана емес, сонымен бірге шежірелі тарихшы, болжампаз саясаткер, ойшыл философ, жалпы әмбебап қоғамтанушы ғалым болғандығын ғана атап өтіп, сөзімізді түйіндемекпіз. Ал аталған ғылым салалары бойынша жіктеп-жіліктеп тарқату, біртуар ғалымның феномен қырларын аша түсу болашақтың еншісі болмақ.

Мақала 2021-2023 жж. орындалатын ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр. Жоба тақырыбының атауы: Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопoeтикасы (АРО9260734).

Әдебиеттер

- Әуезов М. Аханның елу жылдық тойы. – «Ақ жол» газеті, 1923, 4 февраль.
«Аламан» жинағы. – Алматы, 1991.
- Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. – Ташкент, 1924.
- Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Избранное. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
- Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Р-34 қор, 1-тізбе, 1188-іс; 2119-іс және 1593-іс.
- Досмұхамедұлы Х. Табиғаттану. I бөлім. – Ташкент, 1922. – 112 бет (суреттер беттелмеген, оның саны 96).
- Досмұхамедұлы Х. Адамның төн тірлігі. – Қызылорда, 1927. – 303 бет.
- Досмұхамедұлы Х. Шәкірттер саулығын сақтау. – Ташкент, 1923. – 20 бет;
- Досмұхамедұлы Х. Оқушының саулығын сақтау. – Ташкент, 1925. – 23 бет; Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 бет.
- Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. I бөлім. Сүйектілер хақында. – Ташкент, 1922. – 200 бет; Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 бет.
- Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. II бөлім. Ташкент, 1922. – 130 бет; – Қызылорда, 1926. – 111 бет; Қызылорда, 1928. – 112 бет.
- Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. III бөлім. – Ташкент, 1926. – 256 бет; 2-басылуы. Қызылорда, 1927. – 176 бет.
- Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. III бөлім. – Ташкент, 1926. IV бет.
- Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. – Ташкент, 1924. – 53 бет. Бұл еңбек алғашында «Шолпан» журналында 1923 жылы, оның 1, 2-3 және 6-8 сандарында жарияланды.
- Досмұхамедұлы Х. Диуани лұғат ат-түрк. – «Шолпан» журналы, 1923, №6-8, 19-29-66.
- Leivada E., Murphy E. Mind the (terminological) gap: 10 misused, ambiguous, or polysemous terms in linguistics. *Ampersand* 8 (2021). file:///C:/Users/1/Downloads/1-s2.0-S2215039021000011-main.pdf
- Anna Maria Di Sciullo. On Core Concepts and Terminology. *Inference*. Vol.5. N3. (2020). <https://inference-review.com/letter/on-core-concepts-and-terminology>
- Baydak A.V., Scharioth C. and Il'yashenko I.A. Interaction of Language and Culture in the Process of International Education. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 215 (2015) <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042815059224?token=C41D92B410C0BD7387E168E524BED5C47D04EF09EC7E535B0AA91F886AC3751A9E9976CE688A9E342433996ACC6E8869&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120161334>
- Dolphen I. Learning language and culture through indigenous knowledge: A case study of teaching minority language (Mon) in a majority language (Thai) school setting. *Procedia – Social and Behavioral Science* 134 (2014). <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042814031462?token=1E98542FA5463E921E3E6385E488D499B4063643F762190299D849F9C13CE69CD52E99A3DA11935F3100628DA70D589C&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120162748>
- Yaylaci Y., Islam A. Teaching across cultures: Consideration for International Language Teachers in Kazakhstan. *Procedia – Social and Behavioral Science* 103 (2013). <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042813038573?token=DE97B2-687AF72602FCEA07AE2ACB36C74FD7C10F738DCF5EE9C6ED97613B0967DD929706B0606AB162DDFE8EAA96EA79&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120171305>

References

- Alamanzhinaghy [“Alaman” collection]. (1991) Almaty. 1991. (in Kazakh)
- Anna Maria Di Sciullo (2020). On Core Concepts and Terminology. *Inference*. Vol.5. N3. (2020). <https://inference-review.com/letter/on-core-concepts-and-terminology> (in English)
- Auezov M. (1923) Akhangningeluzhyldyqtoyi [Akhan’s fiftieth wedding]. “Ak Zhol” newspaper. February 4. 1923. (in Kazakh)
- Baydak A.V., Scharioth C. and Il'yashenko I.A. (2015) Interaction of Language and Culture in the Process of International Education. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 215 (2015) <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042815059224?token=C41D92B410C0BD7387E168E524BED5C47D04EF09EC7E535B0AA91F886AC3751A9E9976CE688A9E342433996ACC6E8869&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120161334> (in English)
- Dolphen I. (2014) Learning language and culture through indigenous knowledge: A case study of teaching minority language (Mon) in a majority language (Thai) school setting. *Procedia – Social and Behavioral Science* 134 (2014). <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042814031462?token=1E98542FA5463E921E3E6385E488D499B4063643F762190299D849F9C13CE69CD52E99A3DA11935F3100628DA70D589C&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120162748> (in English)
- Dosmukhamedovich Kh. (1928) Zhanuarlar [Animals]. Part I. About bones. Tashkent, 1922. 200 pages; Kyzylorda-Moscow, 1928. – 229 pages. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1922) Tabigattanu [Natural sciences]. Part I. – Tashkent, 1922. 112 pages (pictures are not paged, the number is 96). (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1923) Diwani lughat at-turk. “Sholpan” magazine, 1923, №6-8, pp. 19-29. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1923) Shakirttersaulygynsaktau [Keeping students healthy]. Tashkent, 1923. 20 pages; (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1924) Kazakh-Kyrgyz tilindegingarmonizmazangy [The law of synharmonism in the Kazakh-Kyrgyz language]. – Tashkent, 1924. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1924) Kazakh-Kyrgyz tilindegingarmonizmazangy [The law of synharmonism in the Kazakh-Kyrgyz language]. Tashkent, 1924. 53 pages. This work was originally published in the magazine “Sholpan”, in its issues №№1, 2-3, 6-8. (in Kazakh)

- Dosmukhameduly Kh. (1926) Zhanuarlar [Animals]. Part II. Tashkent, 1922. 130 pages; Kyzylorda, 1926. – 111 pages; Kyzylorda, 1928. – 112 pages. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1926) Zhanuarlar [Animals]. Section III. Tashkent, 1926. Page IV. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1927) Zhanuarlar [Animals]. Section III. Tashkent, 1926. 256 pages; 2nd edition. Kyzylorda, 1927. – 176 pages. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1927) Adamnyng tan tirligi [Human body nature]. – Kyzylorda, 1927. 303 pages. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1928) Okushynyngsaulygysaktau [Keeping pupil's health]. Tashkent, 1925. 23 pages; Kyzylorda-Moscow, 1928. – 229 pages. (in Kazakh)
- Dosmukhameduly Kh. (1998) Tandamaly. Izbrannoe [Favorites]. Almaty: “Mother tongue”. 1998. (in Kazakh, in Russian)
- Leivada E., Murphy E. (2021) Mind the (terminological) gap: 10 misused, ambiguous, or polysemous terms in linguistics. *Ampersand* 8 (2021). file:///C:/Users/1/Downloads/1-s2.0-S2215039021000011-main.pdf (in English)
- OzbekistanRespublikasyOrtalykmemleketkarkhivi [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan], fund R-34, list 1, case 1188; Case 2119; Case 1593.
- Yaylaci Y., Islam A. (2013) Teaching across cultures: Consideration for International Language Teachers in Kazakhstan. *Procedia – Social and Behavioral Science* 103 (2013). <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042813038573?token=DE97B2-687AF72602FCEA07AE2ACB36C74FD7C10F738DCF5EE9C6ED97613B0967DD929706B0606AB162DDFE8EAA96EA79&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120171305> (in English)